

UYGUR TÜRKLERİNİ VE KÜLTÜRLERİNİ TANIYALIM

Dr. M. ŞÜKRÜ AKKAYA

Alman Dili ve Edebiyatı Doçenti

Giriş — Uygur kültürü konusuyla ne bir problem ortaya atmak ne de konuyu yeni bir açıdan incelemek iddiası vardır. Maksat sırf tarihimizin parlak bir devrini hatırlıyarak ulu atalarımızı saygıyla anmak, dolayısıyla üzerinde durulması gereken noktalara dikkati çekmektir.

Memleketimizin geniş çevresinde yazık ki Uygur kültürünün büyüklüğü hakkında hiç bir fikir yoktur. Uygur kültürünün son çağlarını yaşayanlar bizim aşağı yukarı yirmi beşinci babalarımızdır. İslâmlığın parlak çağlarında merkez Bağdat olduğu halde tanınmış bilgilerin çoğu Arabistan'dan değil, Uygur kültürünün çok verimli çevresi olan Türkistan'dan yetişmiştir. Bu aziz atalarımızdan İslâm bilgilerinin yüz suyu olan yalnız İbni Sina, Farabî ve Muhammed Buhari'yi anmak kâfidir. İşte bu şümüllü tezahürün tarihî sebepleri üzerinde durulunca önümüze o heybetli Uygur kültürü çıkar. Kullanma eşyasını süs eşyası kadar bezeyen Türk'ün sahip olduğu bedîî zevkin tarihî etkeleri incelenince önümüze o sihirli Uygur kültürü çıkar. Devlet idaresinde yüksek bir kudret gösteren Türk'ün sahip olduğu diplomatik ferasetin tarihî basamakları araştırılınca ön basamaklar arasında Uygur kültürü yine önemli bir yer tutar.

Coğrafya. — Şarkî Türkistan'daki büyük tarım havzası Uygur kültürüne sahne olmuştur.

En eski çağlardanberi bu ülkenin şimal ve cenup kenarları boyunca Çin ile garp arasında irtibat kuran münakale yolları vardı. Meselâ daha Roma kayserliği çağlarında Roma devleti ülkesine Çin ipeği bu yollardan nakledilirdi. Bu yüzden buralara ipek yolları da denirdi. Vaktiyle arazisinin daha münbit, memleketin daha mamur oluşu, bundan başka Çin, Hint ve İran gibi üç mühim kültür ülkesinin, dolayısıyla dünyanın mühim bölgelerinin muvasala ve ticaretine sahne bulunuşu tarım havzasını çok cazip yapmıştı. Onun için bu sahada zaman zaman Hunlar, Tohar'lar, Heptalitler, Cuvan cuvan'lar Tibet'liler ve Uygur'lar görünmüştür. Aynı cazibe Arap'ların fütihat çağlarında da kendini açıkça gösterir.

Fakat gerek nüfusu gerekse siyasal ve kültürel üstünlük bakımından Türk'ler her vakit hâkim olduklarından bu eski güzel ülkeye ötedenberi "Türkistan,, adı verilmiştir.

Kronoloji. — İsa'dan önce II. yüzyılda Türk'lerde umumî bir göçüm hareketi başlamıştı. Hun Türk'leri Huang-ho'nun kaynakları yörelerinden garbe doğru harekete geçmiş, müthiş muharebelerden sonra Yüeci'leri buralardan sürmüşlerdi. Hun'ların İsa'dan önce 170 yıllarında şarkî Türkistan'a hâkim olduklarını görüyoruz. Aynı yüzyılın sonlarına doğru hâkimiyeti ele alan Çin'liler sonraları zayıflıyorlar. İsa'dan sonra III. yüzyılın sonlarında tarım havzasında tekrar Hunlar hâkim oluyorlar. Hun Türk'leri Avrupa'ya akın ettikten sonra 552 den itibaren (Tukyo - Orhon Türk'leri hâkimiyete geçiyorlar. Daha bu çağlarda Uygur'ları Kurla-Turfan ve Komul ırmakları yörelerinde görüyoruz. Bu Uygur'lar VII. yüzyılın sonlarına doğru kuvvetlenmeğe başlamış ve hâkimiyeti ellerine alarak Hoço veya daha güzel adıyla "İdi-Kut,, şehrini, siyasi aynı zamanda dinî merkez yapmışlardı. 745 de Tukyo Türk'lerinin kudretini kıran Uygur'lar bu andan itibaren bütün Orta Asya'nın hâkimi olmuşlardı. Yüzyılın ortalarında ise Kırgız'ların hücumu Uygur'ların şevketini kırmıştı.

Kazıların tarihçesi. — Yüzyılımızın başlarına kadar şarkî Türkistan hakkındaki bildiklerimizin başlıcasını İsa'dan sonra 629 da Hindistan'a tavafa giden Çin'li budist Hüan-Tsang'ın yaptığı çok dikkate şayan seyahat tasvirleri teşkil ederdi. Sonraları tesadüfen ele geçen el yazmaları dolayısıyla bu ülkeye dikkat celbedilmiş, 1898 de Finlandiyalı Baron Munk ile Dr. Donner'in bu yöreye yaptıkları seyahat ile Rus bilgini Klementz'in Turfan harabelerinde yaptığı araştırmalar yüzünden alâka artmış, aslen Macaristanda doğmuş olan Dr. Aurel Stein'in Hind İngiliz hükûmetinin yardımıyla 1900-1901 yıllarında Hotan yörelerinde yaptığı kazılarda fevkalâde dikkate şayan türlü buluntular ele geçmişti.

Şarkî Türkistanın geçmişi paha biçilmez hazinelerini taşıdığı gereği gibi anlaşılınca Almanlar, Fransızlar hattâ Japonlarla Çinliler de ilmî sefer heyetleri göndermişlerdi. 1902 de sanat tarihçisi Profesör Grünwedel'in idaresindeki Alman ilmî heyeti Turfan havalisinde "İdi-Kut,,da kazılar yaptı. Şehrin surları, mabetleri ve sairesi ortaya çıkarıldı. Ele geçen birçok el yazmaları dolayısıyla Von Le Coq'un idaresinde ikinci ve üçüncü Alman ilmî heyetleri gittiler. Kazılar dolayısıyla araştırmalar ilerleyince burada şarkın bir değil, bir kaç Pompei harabeleri bulunduğu anlaşıldı: Kocaman surlar, mabetler, manastırlar, saraylar kütüphaneler ortaya çıktı.

1906 da tekrar şarkî Türkistana dönerek ilkin Turfan'dan Kansu'ya kadar olan cenubî kısmı, sonra çok külfetli bir seyahatle şimalî kısmı araştıran Dr. Stein, Çarklık'ın cenubunda, eski bir kale olan, Miran'da süprüntüler içinde silâh, elbise ve saireden başka 1000 kadar ağaç veya kâğıt üzerine yazılmış yazılar elde etti.

Fransız bilgini Çince uzmanı Pelliot da 1906-1907 de Türkistana yaptığı bir seyahatte Dr. Stein'in bırakmış olduğu kütüphanenin mühim kısmını Parise götürdü,

Bulutuların mahiyeti. — Tanınmış âlim Wilhelm Thomsen Türkistanın mazisi yazısında bu kazılar ve araştırmalar hususunda şöyle söylemektedir: “Bulunan muazzam bina bakıyelerinin ekserisi her halde Budizmin hatıralarını taşıyordu. Fakat Maniheizm ile hristiyanlıktan da çok dikkate şayan izler kalmıştır. Bu binalarla aynı maksada yaramak üzere işlenmiş bulunan mağaralar firdolayı resim, minyatür, heykel ve el yazıları gibi güzel sanat eserlerinin fevkalâde dikkate değer belirtileriyle süslenmiş bulunuyordu.,”

“Güzel sanatların merkezini Kandahar teşkil ediyordu. Kandahar mektebi Hint yoliyle Elen sanatından, garp yoliyle İran’dan oldukça müteessir olmakla beraber Türkistan’da bir düziye orjinal hususiyetler, üsluplar mezcedilerek gelişmiş ve güzel sanatlar artık kendine has damga taşıyan bir şekil almıştır. Hattâ Türkistan’da şekillenen mahallî sanat bütün şarkî Asya’nın dinî sanatının inkişafına vasıta olmuştur.,”

“Fakat kültür mahsulleri arasında ele geçen el yazılarıyla - Tahtaları kazımak suretiyle yapılan - blok basmalar daha çok önemli olsa gerek. Ahşap levhalara, hurma yapraklarına, deri, ipek ve kâğıda geçirilmiş bulunan yazılar türlü harfler ve türlü dillerde yazılmış bulunuyorlar. Arasında başlıca sanskrit, pehlevî, Part, Sogd, Mogol, Çin, Tibet ve esasî teşkil eden Türk ve nihayet Yunan dillerinin bulunduğu türlü diller ve yazılar görülmektedir. Mevzuun ekseriyeti dinî olmakla beraber edebî, iktisadî, tıbbî ve idarî metinler, vakfiye, vasiyetname, imtiyaz verilmesi gibi vesikalarla hususî mektuplar da bulunmaktadır.,”

Parlak devir. — Uygur kültürünün parlak devri gerek şark gerekse garp âlemleri tarihinin çok mühim çağlarını teşkil eden yuvarlak sayıya 750-850 yıllarına tesadüf eder. Yani Avrupa’da Şarلمان yahut büyük Karlın kiyasetiyle bir nevi rönesans devrinin başladığı, ön Asya’da Harun Reşit çağında devlet idaresini ellerinde tutan Bermekilerin himmetiyle Bağdat’ta ilim ve sanatın gördüğü rağbet dolayısıyla toplanan islâm ulularının bir yükselme devri açtıkları devirde, Uygurlar islâm ilim ve sanatının âtiyen daha çok inkişafına âmil olacak olan kültür muhitini büyük bir hızla zenginleştiriyorlardı. İşte bunun içindir ki kazılar dolayısıyla varlığını anladığımız Uygur güzel sanatları ilkin haricî tecavüzle tamamiyle mahvolduğu, sonra da islâmiyetin meni dolayısıyla büsbütün inkıtaa uğradığı halde, yalnız minyatür sanatının tutunduğu muahhar çağlarda islâm dünyasının en tanınmış simaları bu havalide yetişmiştir.

Parlak kültürün ön şartları. — Orta Asya esasen dünyanın en eski medeniyetine beşiklik etmişti. Uygurların parlak devrinden sonra da olduğu gibi, ara sıra vukua gelen iklim değişiklikleri dolayısıyla bazı mamurelerin harabezare dönmesine rağmen yine kültür hareketi hiç bir vakit tamamiyle inkıtaa uğramamış, bilâkis zaman zaman mühim

ilim ve sanat cereyanlarıyla fikir hareketlerine geniş mıkyaasta sahne olmuştur.

Devrinin dünyasının en önemli kültür merkezlerinin kavşut noktasında bulunması dolayısıyla şarkî Türkistan yalnız iktisadî bakımdan önemli bir emtia mübadele sahası olmakla kalmamış aynı zamanda devamlı bir surette kültür mübadelesine de sahne olmuştur.

Şarkî Türkistanın coğrafi vaziyeti, dolayısıyla kültürel rolü biraz Anadoluyu okşar. Üç tarafı denizle çevrilen Anadolu tarihin en eski çağlarından beri şark ile garbin muvasala yolları üzerinde bulunması yüzünden yalnız ticarî emtea mübadelesine saha olmakla kalmamış, aynı zamanda kültür mübadelesine de sahne olmuştur. Uzaklardan misâl aramaya hacet yoktur. İnkılâbımızın şarkî Türkistanın hudutlarına kadar olmak üzere bütün yakın şarkta türlü kültür tesirlerini hatırlamak kâfidir. Mısır ve İranda bilhassa millî dilin inkişafı için birer akademi kurulmuştur. Mısırdaki Lâtin harflerinin kabulü cereyanı gittikçe kuvvetleniyor. Efganistanda Lâtin harfleri, aynı zamanda şimdiye kadar devlet ve mektep dili olan Farsca yerine Puştu yahut Puhtu denilen Efganca tatbik edilmiştir.

Gerek umumî, gerekse coğrafi şartlardan çok iyi istifade etmesini bilen Uygur Türklerinin teşkilât ve idare kabiliyetlerinin temin ettiği huzur ve emniyet sayesinde inkişaf eden iktisadi hayat dolayısıyla husule gelen refah geniş ve yüksek kültüre kaynak olmuştur. Beyler siyasî, idarî vazifeleri yanında toprağı işleterek, tacirler de giriştikleri cihanşümül teşebbüsleri başararak halkın yaşayış seviyesini yükseltiyorlar. Bilginler edebî, hukukî, dinî sahalardaki feyizli çalışmalarıyla fikrî ihtiyacı temine uğraşıyorlar; sanatkarlar canlı heykelleri, zengin, muhteşem tabloları zarif minyatürleriyle bedii iştiyakı karşılamaya savaşıyorlardı. Avrupada, yalnız başkalarına izafe etmek istedikleri, barbarlığın tam mânasıyla hüküm sürdüğü çağlarda, aziz atalarımızın, karşısında her vicdanın derin bir huşu ile ürperceği kutsal savaşlarının mahsulü olan bu güzel eserler millî mefahirimizin en yüksek âbidelerini teşkil ederler. Atalarının dünyaya heybet veren siyasî ve askerî icraatıyla olduğu gibi bu manevi bedii eserlerle de her Türk çocuğı ne kadar öğünse yeridir.

Uygur kültürü

En eski çağlarda Türk devlet teşkilâtının Çinlilere doğrudan doğruya ve geniş mıkyaasta müessir olduğunu bu gün oldukça sarahatle biliyoruz. Hinde, İrana ve daha uzaklara doğrudan doğruya veya dolayısıyla yaptığı tesirler henüz gereğı gibi işlenmemiştir. Yalnız islâm âleminde Orta Asya Türklerinin devlet adamı, âlim, müttefik olarak oynadıkları rolü bizde bilhassa sayın Profesör Şemsettin Günaltay türlü yazıları ve konferanslarıyla belirtmişlerdir.

Memleket idaresi. — Etilerle, Selçuklarda ve Osmanlıların ilk yüz-

yılında olduğu gibi idare memleketin beyleri tarafından çevirilirdi. Hattâ değil memleketin yalnız mülkî idaresi, hükümdarın talii bile Beylelerden teşekkül eden ayan meclisi tarafından tâyin edilirdi. Mogolların diğer kültür mevzusatu meyanında idare tekniğini uygur Türklerinden öğrendiği bir gerçektir. Uygurlarda hudud teşkilâtı gayet mazbuttu. Muntazam karakollarla hudut daimi kontrol altına bulundurulurdu. Hüduttan geçiş pasaportla olurdu. Aurel Stein'in bulduğu vesaik arasında pasaport kayıtlarını gösteren kütük defterleri ele geçmiştir:

İktisat. — Uygur Türklerinin şarkî Türkistanda iktisadi sahadaki başarıları dikkate şayandır. Çiftçilikte geniş ölçüde sulama tesisatı dolayısıyla ekincilik ve bağcılık haylı inkişaf etmişti. Kazılarda zahire ve şarap alış verişine, kredi muamelesine ait birçok vesikalar ele geçmiştir. Maden bilhassa altın, gümüş istihsal edilir ve işlenirdi. Kâğıtçılık, dokumacılık, halıcılık çok inkişaf etmişti.

Yazı. — Şarkî Türkistan yörelerinde yapılan kazılarda 17 muhtelif dilde olmak üzere 24 muhtelif yazının ele geçtiğini Von Le Coq "Şarkî Türkistan'da Elenizm İzleri," eserinde zikreder. Bunların mühim olanlarına yukarıda işaret ettim. Yazıların esasını teşkil edip bizim için en önemli olanı Uygur yazısıdır. Asıl menşeinin Fenike harf yazısı olmasına, Suriye-İran tavassutiyle gelmiş bulunmasına rağmen, Uygurlar da geçirdiği inkişaf dolayısıyla dünyanın en güzel yazısı denebilecek olan, Uygur yazısı Mogollarla Mançular tarafından iktibas edilmiştir. Şurasını da arzedeyim ki bilhassa Orhon âbideleri dolayısıyla tanınmış olan, Run yazısı da denilen yazı Uygur'larda aynı zamanda uzun müddet daha kullanılmıştır.

Matbaacılık. — Uygurlar ilkin tahtayı oyarak sonraları bugünkü tarzda müteharrik tipler yaparak kitap basarlardı. Bunun evveliyatının Çin'de mevcut olduğu söylenirse de, diğer kültür sahalarında olduğu gibi, tabî işi de Uygurların maharetli ellerinde tekemmül etmiş ve Mogollar vasıtasıyla Mısır'a hattâ Avrupa'ya gelmiş olduğu oldukça kuvvetle tahmin edilir.

Edebiyat. — Uygurların gerek eski çağlara ait olup kazılar dolayısıyla ortaya çıkan, gerekse muahhar çağlardan ele geçen muharreratı fevkalâde önemlidir. Yukarıda Thomsen'den naklen kazılarda türlü mevzulara ait muharreratın ele geçtiğini anmıştım. Bunlardan iktisadi olanlarını maruf Türkolog Radloff "Uygur Dil Âbideleri," eseriyle, tıbbî kısmını Profesör Reşit Rahmeti Arat "Uygur Tababeti," broşürüyle, edebî ve dinî olanların bir kısmını Fransız bilgini Pelliot, Alman bilgileri müteveffa Bang, F. W. K. Müller vesaire işlemişlerdir. Bu meydana Oğuz destanı da son olarak Profesör Arat tarafından neşredilmiştir. Fakat daha bilginlerin himmetini bekliyen pek çok vesaik Avrupa arşivlerinde durmaktadır. Uygurların nisbeten muahhar çağa ait

olup bazılarının Karluk veya Karahanlılar çevresine izafe ettiği ele geçen edebî eserlerinden "Kudatku - Biliğ,, ile aynı çevrenin mahsulü olan Kaşgarlı Mahmud'un maruf "Divan-ü Lûgat-it Türk,, eseri fevkalâde önemlidir. Her ikisi de 1170 yıllarında yazılmıştır. Bunlardan Divani Lûgat adının da ifade ettiği üzere büyücek bir lûgattir. Gramer hususiyetlerinden başka Atalar sözleriyle halk türkülerini de ihtiva etmektedir. Türk Dili için baha biçilmez bir hazinedir. Bizde hatalı bir baskısı vardır. Yeni olmak üzere Türk Dil Kurumunda sayın Besim Atalay metin tenkidi yoluyla işlemiş ve 3 cilt olarak basılmıştır. Kudatku-Biliğ talimî maksatla yazılmıştır. Devlet adamlarının ne gibi vasıfları olması lâzımgeldiğini uzun uzadıya anlatır. Eser manzumdur. Tarım sahası Türklerinin teşkilâtı ve içtimaî halleri hakkında çok iyi fikir verir. Mevzuunun fazla yeknesak ve bir hadde kadar kuru oluşu eserin kıymetine hâlel getirmesiz. Yazıldığı çağda dünya kültürünün gösterdiği yok-sulluk gözönünde tutulacak olursa müellifi olan Yusuf Has Hacibe mümtaz bir yer vermek, hatta kendisini dikkate şayan bir mütefekkir saymak icabeder. Ahlâk bakımından evlâda cesaret, namus ve sadakat telkin eden müellif bir taraftan ilmi, fitrî kabiliyetlere, dünyevî hazinelerin hepsine, hatta hükümdarlığa üstün tutuyor; diğer taraftan akılsız, idrâksiz ilme kıymet vermiyor ve ancak ikisi birleştiği taktirde kıymet alır diyor. Bir basamak daha ileriye giderek ilimle idrâki ancak tecrübe ile birleştiren birinin mükemmel bir insan olacağını söylüyor. Müteveffa müsteşrik Vamberi'nin bu husustaki bir sözünü tekrarlayacağım: "Uygurlar da ilme bu kadar yüksek yer verilmesine hiç te hayret etmemelidir. Çünkü Uygurlarda millî edebiyatın şekillendiği çağlarda Avrupada barbarlık hüküm sürüyordu,,

Türkçenin önemli bir lehçesi olan Uygur dili bizim lehçemize çok yakındır. Ele geçen tasvirler Uygurlarda musikinin de rol oynadığını göstermektedir.

Din. — Uygurlarda hemen her önemli kültür tabakası için bir din kabul etmek icabeder. Eski tabii yahut şaman akidesinden sonra sıra ile Buda, Hıristiyan, Mani ve İslâm dini Uygurlara girmiştir. Yalnız bunlardan Hıristiyanlığın pek mahdut, mani dininin kibar tabakaya münhasır olmasına mukabil Buda ile İslâm dini hâkim ve umumî din olarak kabule mazhar olmuştur.

Uygurların diğer Türk zümrelerine nisbetle mukayese edilmeyecek surette yüksek bir kültüre sahip oluşlarına şimdiye kadar anlattığımız tarihi, coğrafi, idarî, iktisadî etkeler yanında bilhassa Buda ve Mani dinleri müessir olmuştur. Şarkî Türkistan'a hariçten olagelen en eski tesiri İsa'dan sonra ilk yüzyıllarda Hindistan'dan gelen Budizm teşkil eder. Yeni yüksek idarelere karşı büyük bir cazibe duyan Türkler İslâmiyetin yayılışında olduğu gibi, budizmin intişarı çağlarında da yeni dinin alemdarı olmuşlar ve büyük bir tehâlûkle Buda mâbetleri, makamları kurmuşlardır. Hattâ Buda dininin Türkistan'da mazhar olduğu

yüksek itibar dolayısıyla Çin'e de yayılmasına Uygur Türk'leri doğrudan doğruya vasita olmuşlardır.

Tasvirî sanat. — Buda dininin şarkî Türkistan'da gördüğü rağbet aynı zamanda dinin icablarından sayılan tasvirî sanatın da yükselmesine âmil olmuştu. Bu yüzden Uygur Türk'leri dinî-tasvirî sanatın da Uzak Şark'a intikaline tabiatıyla vasita olmuşlardır.

Uygur'larda Budizm dolayısıyla tasvirî sanatın rağbet görüşüne ait şöyle bir menkıbe anlatılır: Şimalî Hindistan'da Matura şehrinin aynı zamanda hakimi olan vaiz Upagupta belâgatiyle halkı teshir ediyor. Buda'nın muhalifi olup insanların temayüllerine tesahup eden ve mahiyeti itibariyle şeytandan başka bir şey olmıyan Mara engel olmak için inci, altın yağdırır, semavî rakkaseler gönderir, mızıklar çaldırır ve muvaffak olur. Upagupta'nın sabrı tükenir, üç cesetten yaptığı bir çelenği Mara'nın başına, ensesine bağlar. Mara çırpınır, Tanrılara, yarı tanrılara yalvarır. Nihayet büyük tanrı Brahma, "Upagupta'ya yalvar, bir daha taciz etmiyeceğine söz ver," der, Mara affedilir; Mara'nın ısrarı üzerine Upagupta bir arzuda bulunur ve der ki: "Ben Buda Nirvanaya karıştıktan 100 yıl sonra derviş oldum. Ben yalnız akaidini bilirim, şekil ve simasını hiç tasavvur edemem.," Mara, Buda şekline gireceğini fakat bu vaziyette kendisine ihtiram etmemesini Upagupta'ya vadettirir ve ormanda kaybolur. Sonra Buda'nın tantanalı heyeti ve yakınları ile çıkagelir. Vücudundan intişar eden altın hâle, güneş şuaı gibi parlıyor. Upagupta'nın bu muhteşem görünüş karşısında heyecanı gittikçe artar ve sonunda ayaklarına kapanır. Mara hayretle verdiği sözü hatırlatır. Upagupta Mara'ya kendi önünde çökmediğini, vadini unutmadığını söyledikten sonra şöyle der: "Dinle! Çamurdan bir Buda yapılsa, buna Buad düşünülerek tapılsa aynıdır. Ben seni düşünmedim. Buda'yı düşündüm.,"

İşte bu menkıbe yoluyla budizm, hayır sahipleriyle sanat erbabını kendi hizmetine icbar eden canlı bir kudret halini almıştı.

Büyük İskender'in İran'la şimalî Hindistan'ı zaptederek buralarda bir çok şehirler kurması dolayısıyla askerlikten çekilen Yunanlar arasındaki sanatkârlar yerlilerle evlenerek yerleşmişlerdi. Yunan'ların aşladığı tasvirî sanatların inkişafı dolayısıyla Kandihar'da kurulan yeni ekol antik sanatın hazinesine meharetle el atmış, birçok şekillerle budizm sanatını ortaya çıkarmıştı. Budizm Kandihar havalisine yayılmadan önce Buda'nın henüz bir tipi teşekkül etmemişti. Hint sanatkârları buna içtisar edememişlerdi. Fakat Kandihar sanatkârları Apollon ile Dionises'den Buda figürlerini yarattılar. Türlü klâsik mitolojinin tabiki yolu ile husule gelen Buda sanatının panteonu Kandihar'ın sanat güneşi şeklinde Hindistan'a, Cava'ya, Orta Asya üzerinden Çin'e, Kora'ya ve Japonya'ya kadar bütün bu geniş ülkeleri aydınlatmıştır.

Hindistan'a aşılanan Yunan sanatı şarkî Türkistan'a iki yoldan gelmişti. Biri Pamir-Kaşgar üzerinden olmak suretiyle garpten, diğeri Keş-

mir, Karakum'dan olmak üzere cenuptan Yarkent'te birleşerek yayılmıştı. Yunan'lılığın, dolayısıyla sanatının Mezopotamya, Mısır, Anadolu ve Girit esaslarına dayanarak husule geldiği düşünülürse Uygur kültürünün emsali gibi tabii bir seyir takip ettiği neticesine varılır. Roma'lılar, German'ler kendi ülûhiyetlerini Yunan'lılarınki ile telif etmemişler midir? Eğer antik kültürden hisse almak bir mazhariyet ise Türk'ler bunu Avrupa'nın ilk rönesansı sayılan Şarلمان'dan önce, (hiç olmazsa aynı zamanda) yapmışlardır.

Buda misyonerleri yalçın kayalarda veya etrafı tahkim edilen düzlüklerde kurdukları manastırlardan yaktıkları hidayet meşalesiyle tâ uzakları aydınlatıyorlardı. Mâbetlerin duvarları, çok defa tavanları, hattâ zeminleri türlü tablolarla bezenirdi. Mâbetlerin tipik şekli şöyle idi:

Öndeki holden asıl mâbede, islâmî tabiriyle harem giriliyor. Dört köşe olan harem kısmının arka duvarında Buda'nın statüsü bulunuyor. Statünün iki tarafındaki medhallerden birer koridora geçiliyor, bunlar arkada üçüncü bir koridorla birbirine bağlanıyor. Mâbedelerde pencerenin bulunmayışı dikkate şayandır. Harem kısmının üstü ekse-riya kubbeli. Bu kubbelere stilize olmuş dağ menaziri tersim edilir ve bu manzaralarda Buda'nın mütevali doğumları tasvir edilirdi. Ressamların kendi resimlerini yaptıkları da vardır.

Vakıf sahiplerinin tasvirleri çok dikkate şayandır. Uzun, sırmalı veya nakışlı elbiseleri, üç köşeli yakalarıyla, vücudünün sıkletini birbirinden ayrı duran ayak uclarına meylettiren duruşlarıyla erkekler tam bir şövalye tavrı arzederler. Madenî safihadan kemerlerinin bir yanında kabzası top başlı düz bir kılıç asılı, öbür yanında İskit biçimindeki hançer takılı. Saçlar muayyen bir şekilde kesilmiş ve ortadan ayrılarak taranmış bulunuyor. Şövalyelerin yanında bayanlar bulunuyor: dar korsajları, fazla açık göğüsleri, kloşlu kolları, korsajın köşeli bordürlü etekleri, arka eteği yere sürünen elbisenin teşkil ettiği câzip kıyafetleri omuzları az geriye çekik, vücudu öne doğru hafif meyilli zarif tavırlarıyla Avrupa rönesans devri tasvirlerini andırır.

Resim Tekniği. — Duvar tasvirleri fresko denilen tarzda yapılırdı. Tabloanın zemini şöyle hazırlanırdı: Saman ve ot elyafı ile deve tersinden ibaret harç yuğurulduktan sonra duvar bununla sıvanarak düzeltilir, üzerine ince bir kireç tabakası geçirilir ve bunun üzerine tabloanın taslağı, kopyesi nakledildikten sonra renkler işlenirdi.

Genel olarak uygur kültürünün kemal devrinin 750—850 arasındaki yüzyıl olduğu malûmdur. Tabiatıyla tasvirî sanatların da kemal devri aynı zamana tesadüf eder. Şarkî Türkistan'da tasvirî sanatlar Buda dininin himayekâr kanadları altında tabii seyrini takip ederek tekâmül ederken ikinci mesut bir an bu cereyanı kemal derecesine çıkarmıştı. O da şarkî Türkistana hariçten gelen diğer mühim bir dini teşkil eden maniheizmdir. Dinin kurucusu olan Mâni'nin kendisi esasen ünlü bir ressamdı. Mâni'nin akait kitapları en güzel kâğıda en iyi mürekkeple

kaligrafik olarak yazılır, fevkalâde güzel minyatürlerle bezenirdi. Mâni'nin mabedleri duvar tablolarıyla süslediği söylenir. Mâni, sanatkâr sıfatıyla o derece tanınmıştır ki bizzat muhalifi olan İran ve Arap müslümanlarının hafızasında ressam olarak yaşamış olduğu gibi hikemiyatı da takdirle anılır.

Her taraftan bilhassa hıristiyanlardan gördükleri takibat dolayısıyla Mâniler serbest bir surette dinlerini neşredemiyorlardı. Yedinci yüzyılın ortalarında şarkî Türkistana hâkim olan Uygurların hakani dolayısıyla kibar tabaka Mâni dinine girmişlerdi. Böylece esasen Buda dini dolayısıyla çok rağbet gören tasvirî sanat feyizli bir inkişafa mazhar olmuştu. Resim, heykel yanında minyatür hayli yükselmişti. Hattâ sonraları Mogollar Şarkî Türkistanı istilâ ettikleri zaman buradan aldıkları yüksek minyatür sanatını bir taraftan Çine diğer taraftan İrana götürmüşlerdi. Vaktiyle İranda mevcut olmasına rağmen orada bu an'ane kaybolmuşken bu suretle sonraları İran, Hind veya İslâm minyatürü adı altında tanınan resim sanatına da Şarkî Türkistan kaynak olmuştur.

Tabloların üslûbu. — Tablolarda tehalûf eden üslûbu muhtelif göçümlere isnat edenler olduğu gibi münferid misyonerlere izafe edenler de vardır. Bununla beraber henüz itinalı bir üslûp tenkidi yapılmamıştır. Bilhassa başkaca istinadı veya delili olmıyan münferid tabloların tayini keyfiyeti önem alır. Tabloların kalıp veya taslak yardımıyla yapıldığına göre eski modelin sonraları da kullanılmış olması ihtimali vardır. Grunwedel Uygur tersimatının sanat üslubunu beş kısma ayırmakta ve hülâsa olarak şunları söylemektedir:

1 — Kandihar üslûbu: Üslûp nevilerinin türlü varyasyonlarına rağmen Kandihar plâstiklerinde açıkça görülen muahhar antik tarz elemanlarından anlaşılabilir kısımdır. Bu varyasyonlar bazılarında antik elemanların, bazılarında ise İran-Hind ilâvelerinin daha ziyade kendini göstermesinden ibarettir.

2 — Uzun kılıçlı şövalyeler üslûbu: Birinci üslûbun inkişafı denilebilecek olan ve Hint-Skit halitası tesiri veren bu üslûbun da türlü neveleri vardır; bunun da zamanın, dolayısıyla kıyafet modasının değişmesinden ileri geldiğine hamledilebilir.

3 — Eski Türk üslûbu: Birinci ve ikinci üslûblara bağlı şekil arz etmekle beraber bazan tasvir edilen mevzuun hususiyetleri dolayısıyla müstakil bir üslûp halini alır. Burada Çin elemanları da görünür: duvar, zemin tablolarının etrafı pek cazip çiçek ornömanlarıyla süslenmiştir. Vakfiyeyi yapanların kıyafetleri öncekilere nisbetle tamamiyle başka üslûp gösterir.

4 — Muahhar Türk üslûbu: Bu, asıl manadaki Uygur üslûbudur. Turfan etrafında bilhassa Bezeklik'teki mabedlerde tasvir edilmiş olup büyük bir yekûn tutan tersimat bu üslûbu temsil edemez. Buna öncekilerin sinkretik üslûbu demek caizdir.

5 — İslâm üslûbudur ki bu açıkca Tibet tarzına dayanır.

Tasvirlerin mevzuları, mitolojik, efsanevî ve dinî olurdu.

İdi-Kut'ta ortaya çıkarılan bir salonun zemininde fresko tekniği ile tersim edilmiş olan bir tabloyu Grünwedel şöyle tavsif eder: her halde bilhassa kutsal olması icabeden bir odanın zemini muhteşem bir fresko ile kaplanmıştı. Zemin halis frosko olup nemli sıva üzerine tersim edilmiş olduğundan duvardaki tutkallı boya tersimatına nisbetle hava tesirine daha mukavim bulunmaktadır. Zeminde büyük bir göl tasvir edilmiş, içinden, muhteşem bir surette tersim edilmiş olan ince uzun boynuzlu ejderler çıkıyorlar, arada yılanlar, kazlar, bir keçi veya su aygırına binmiş bir oğlan, bir lotüs çiçeği üzerinde oturan bir ihtiyar, gayet tabii bir şekilde resmedilmiş olan küçük kanadlı bir geyik görünmektedir. Hayvanların aralarında muhteşem bir şekilde tersim edilmiş bulunan, stilize olmuş, lotüs çiçekleri, şakayıkı okşayan fantastik yapraklı ve koncalı fantazi çiçekler yüzmektedirler.

Aynı mahiyette olan diğer bir parça şu şekildedir: bir gergedanın heybetli başı ile suyu yararak ilerlemekte olan kızıl altın renkli ve kanadlı su geyiği çiçeklerin yüzdüğü dalgaların canlı tezyinatını teşkil etmektedir. Geyiğin bütün gövdesi boyunca uzanan boynuzlar, ejder başının harikulâde bir tarzdeki ekspresyonu ile sarı, kızıl, yeşil ve karanın intibakının nefaseti dolayısıyla bu tablo, kolleksiyonun en müessir parçasını teşkil eder.

Sorçuk'ta bir mağaradaki resimleri Grünwedel şöyle anlatmaktadır: Bir kaç kuvvetli çizgi ile tersim edilmiş olup havaları yararak uçmakta bulunan bir melek tasviri görüyoruz. Yer yüzünün bütün ağırlıklarından sıyrılmış olan bir mahlûkun kaygısız neş'esi çok isabetli bir şekilde ifade edilmektedir. Vücudun alt kısmı geri yukarı kaldırılmış bir halde elbiselerin altında kaybuluyor ve bu fırlak vaziyetiyle elbisenin üst kısmının uçuşmakta olan kumaşlarının yukarı doğru dalgalanan hatlarını tasvir ediyor.

Bezektikte 4 numaralı mabeddeki bir derviş resmini Wald Schmidt şöyle tasvir eder: dervişin başı dikkate şayandır. Canlı, serâzat bir şekilde meharetle çekilmiş olan hatlar sanatta daha kudretli, daha serbest bir ferdiyete inkılâp etmişler. Hatta pervasızca mütezat tesirlerin husulünden çekinilmemiştir. Çukurda bulunan gözler, dışarı çıkık elmacıklarla bakan göz bebekleri, büyük fırlak burun ile adelerinin garip bir şekilde modeliyeye edilmesi suretiyle şarkî asyalı nazarında, garpli barbar aynı zamanda çirkin olan hususiyetleriyle bu baş tasvirinde mubalâğa ile tebarüz ettirilmiştir.

Tasvirlerde lotüs çiçeğinin çok kullanılışı bir menkıbeye istinat eder.

Bu menkıbe dolayısıyla Buda olacak şahsiyetin hayatının muhtelif safhalarının tasviri de pek merguptu. Bu tasvirler filiz veya nakış yollu çerçeve ile çerçeveleniyor, sahneler yukarıya doğru, üzeri mücevherler ve incilerle işlenmiş kıvrımlı, saçaklı kırmızı bir kumaş tasviriyle kapıyor.

Üzerinde durmadığıma çok acıdığım diğer çok mühim motifler de vardır. Yukarda Buda tipinin Yunan panteonundan yaratıldığına, türlü klâsik mitolojinin tatbik edildiğine işaret etmiştim. Bu mitolojik mevzular meyanında güzelliği dolayısıyla Zeus'un Kartalı tarafından Olymp'e kaçırılan ve antik çağda çok defa tasvir edilen "Ganymedes,, başta gelir. Zeus'un kartalı Hindistan'da mahallî mitolojik bir tip olan kuş başlı, insan vücutlu Garuda, Turfan'da İran'ın Simurguna veya "Zümrüt anka,,ya tahavvül ediyor. Muahhar antik çağın uçan zafer tanrıçaları, feyz ve bereket sembolü olan içerisi meyve veya çiçek dolu boynuzlar türlü şekillere uğrayor. Mahallî an'ane ile irtibat kurabilenler türlü inkişaf lar geçiriyorlar.

Plastik sanat. — Plâstik sanat için Şarkî Türkistanda ne mermer ne arduvaz taşı vardı, kireç de pek kitti. Tıpkı Mezopotamya'da sümerlerin, taşın yokluğundan saz ile çamuru şekillendirdikleri gibi, şarkî Türkistanda da çamura kıl, nebat elyafı, saman karıştırılarak iyice yoğuruluyor ve husule gelen madde şekillendiriliyordu. Statülerin içerisi yerine göre taş, ağaç veya sazla tutturuluyordu. Üzerine hafif bir alçı tabakası sıvandıktan sora boyanıyor veya yaldızlanıyordu. İşlenmesi bu kadar güç olan malzemedden yine kuvvetli tesir veren eserlerin meydana getirilişi hayrete şayandır; İdi-Kut'ta ele geçen bir torso da zarif katlarla vücade yapışmış olan libası ile gövdenin güzel bir surette şekillendiğini açıkça gösterir. Sorçuk'ta bulunan ihtiyarlamakta olan bir dervişle gençliğin tazeliğini ifade eden ideal Buda heykelleri Uygur plâstığının güzel nûmunelerini teşkil eder. Ağaçtan da heykel yapıldığı vardır. Maralbaş civarında, oturan bir budayı tasvir eden ahşap heykel bunun bir nûmunesidir.

Kısaca ehemmiyetini tebarüz ettirmeye çalıştığım bu yüksek Uygur kültürü nûmunelik devlet teşkilâtı, iktisadiyatı, edebiyatı mütekâmil tasvirî sanatlarıyla kemalini yaşarken, şarkî Türkistanın türlü meyveleriyle, renk renk çiçekleri ve gülleri ile süslü bahçeleri arasında çalgılar ve milli danslarla hayatın neşesi terennüm edilirken 843 te bir türlü durmak bilmeyen kırgızların hücumuyla, peri masallarının billûr bir köşkü gibi, acı bir tarraka ile parçalanmış bu hazin harabeden yeniden filizlenerek yaşamak isteyen o güzel bedii eserler islâmiyetin yerleştiği devirlerde büsbütün kül altında kalmıştı. Çin mamulâtının bilhassa ipeğin deniz yoluyla İrana nakli de Türkistanın iktisadî hayatına bir darbe olmuştu. Mogol istilâsı ülkenin nüfusunu mahvetmiş ve böylece o güzel mamureler kasvetli bir çöl manzarası arzemişti. Mevcut sulama tesisatını korumaya ve idameye nüfus kifayet etmediğinden halk daha az zahmetle mahsul elde edilen yerlere çekilmiş, vaktiyle Uygur türklerinin zincir vurarak kendine köle ettiği tabiatın bukağıları çözülmüş ve insanları kendine tekrar mahkûm etmişti.

Fakat tali perisi Türklere yeni ufuklar açmıştı. Yüzlerle ve binlerle yıl yapılan kültür savaşının muhassalası böylece silinip ortadan kalka-

mazdı. İslâm dininin 7. yüz yılda ortaya çıkmasına ve az zamanda çok yayılmasına rağmen Emeviler hâkimiyetinin sonuna kadar olan çağlarda Ön Asyada göze çarpacak bir kültür hareketi yoktu. Türk asıldan olan Müslim'in Emevilere nihayet vermesi, Bağdat'ta kurulan Abbâsî devletinde Bermeki'lerin idarî ve askerî kudreti ellerine almalarıyla Türkistan'ın, kendine daha geniş faaliyet sahası arıyan işlek zekâlarına Bağdat yolu, yeni bir muhit açılmıştı. Léon Cahun "eğer Türk'lerin himmeti olmasaydı İslâm kültürü o kadar yükselmez ve o kadar geniş iklimlere dağılmazdı," diyor. Profesör Şemsettin Günaltay, bunu "eğer Türk'ler olmasaydı İslâm medeniyeti denilen medeniyet vücut bulmaz, o derece inkişaf etmez, o derece vâsi iklimlere dağılmazdı," suretinde ifade ediyor.

Hıristiyanlık gibi haddi zatında hiç de dinamik olmıyan bir din Roma gibi kültürlü bir muhite girdiği için başta Sent Ogüsten olduğu halde Papa Büyük Greguar'ların dehalariyle işlendiği için cihanşümul bir din olduğu gibi Arabistan'ın kurak çöllerinde inkişaf gösteremiyen islâmlık da -Endülüs müstesna- şarkî Türkistan'ın eski kültür merkeziyle, ateşin şahsiyetleriyle temasa girdikten sonra cihanşümul bir din olmuştur.

Hülâsa, eğer sarayında 400 şair bulunduğu suretinde, kendine efsanevî haşmet izafe edilen bir Gazne İmparatorluğu ortaya çıkdıyse, eğer yalnız kendi hükümranlık ülkesinde değil, İslâm'ın merkezi olan Bağdat'ta kurduğu yüksek ilim müesseseleriyle, Bizans İmparatorluğuna diz çöktüren, haçlı ordularını çil yavrusu gibi dağıtan ordusuyla büyük Selçuk İmparatorluğu zuhur ettiyse, eğer Osman Gazi'nin beyliği, aradan iki nesil geçmeden, muazzam bir imparatorluk oldıysa, bir fâninin havsala-sının alamıyacağı bu heybetli tecellilerin kaynağını Orta Asya'nın geçirdiği uzun tekâmül merhalesinde, Uygur kültürünün kemalinde aramalıdır. Eğer Türk'ler, türlü sebepler dolayısıyla, maddî kültürde garple atbaşı beraber gidememiş olmasına rağmen ince bir zevk taşıyorlarsa, eğer bir taraftan modern dokumacılığın ülkemizde yeni kurulması yanında bugün Türk köylü kızı modern bir Avrupa tablosunu gölgede bırakan halıyı ince bir zevkle dokuyorsa, eğer bugün şehirli Türk kızı Avrupa tekniğini imrendiren nefis nakışlarını bedii bir sezikle işliyorsaydı bu kutsal tecellilerin özlerini eski yüksek kültür çağlarında aramalıdır.